

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ÖZEL SAYI

Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ÖZEL SAYI

Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN: 975 - 482 - 473 - 8

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU <i>Cumhuriyetin 75. Yılında Din Öğretiminde Yeni Hedefler</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>İslam'ı Yeniden Anlamak ve Anlatmak</i>	9
Prof. Dr. Kerim YAVUZ <i>Genel Öğrenmeden Dini Öğrenmeye Yaklaşımlar</i>	55
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN <i>Türk Toplumunda Yeni Dini Hareketler ve "Cemaatlaşma"</i>	65
Prof. Dr. Ünver GÜNAY <i>Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu</i>	91
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Mustafa Kemal Atatürk'ün İslam Tarihi Anlayışı</i>	119
Prof. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü, Bugünü)</i>	141
Prof. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Türkiye'de Laikliğin Gelişimi (1920'den Günümüze Kadar)</i>	185
Prof. Dr. Hasan ONAT <i>Din Alanında Yeniden Yapılanma Üzerine</i>	197
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Osmanlı Son Döneminde Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler</i>	209
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Milli Kültürde Dinin Rolü</i>	217
Doç. Dr. Suat CEBECİ <i>Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi</i>	227
Doç. Dr. Halis AYAN <i>Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Genel Bakış</i>	237
Doç. Dr. Mualla SELÇUK <i>Teorik ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme</i>	255
Doç. Dr. Ahmet AKBULUT <i>Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni</i>	265

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KELEŞ
*Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılında İlahiyat Fakültelerinin
Önemi* 279

Dr. İbrahim ÖZDEMİR
Çevre Biliminin Gelişiminde Çevre Ahlâkı'nın Önemi 295

ÇEVİRİLER

Prof. Christian W. TROLL (Çeviren: Dr. Ş. Ali DÜZGÜN)
*Hristiyanlık ve İslam Perspektiflerinden Sosyo-Politik ve Kültürel Çoğulcu-
luğun Temelleri*..... 319

DİN, LAİKLİK VE DEMOKRASİ ÜÇGENİ

Doç. Dr. Ahmet AKBULUT*

Demokrasi, laiklik ve din konusunda ortaya çıkan sorunların iyi teşhis edilmesi lazımdır. Sorunun nereden kaynaklandığını tespit edemediğimiz zaman, tutarlı bir çözüm bulmamız da mümkün değildir.

Tarihe baktığımızda dinsiz bir toplumun olmadığını görürüz. Günümüzde de yeryüzünde dinsiz bir toplum yoktur. Filozofların ve sosyologların bildirdiğine göre, hiçbir toplumun dinsiz olması da mümkün değildir.¹ Dinin fitri (doğuştan gelen) bir ihtiyaç olduğu, Kur'an-ı Kerim'de de açıkça belirtilmektedir.² Bu yüzden, dinden uzaklaşan insan, tabiatına aykırı hareket ettiği için, kendine yabancılaşmaktadır. Dinin temel amacı "dünyayı açıklamak değil, somut yaşantılardan esinlenerek dünyaya anlam kazandırmak, insanın çevre ile baş edebilmesini, kendi varoluşunu omuzlayabilmesini, başkaları ile birlikte yaşayabilmesini sağlamaktır."³

Din, insan doğasına dayanan gerekli bir olgu olduğundan, onu kaldırmak mümkün değildir. Din, Yüce Allah'tan gelen mesajdır.⁴ Bu mesajın muhatabı insandır. Bundan dolayı, dinin anlaşılma biçimleri insanîdir. Bu biçimler, bazen dinin özünü bile ortadan kaldırabilirler.⁵ Bu nokta din konusuna nasıl bakmamız gerektiğini ortaya koyması açısından çok önemlidir.⁶

Din, her toplumda aydınların ve geniş halk kitlelerinin ortak bir zeminde buluşmalarını sağlar.⁷ Her şeyden önce, bir toplumun aydınlarının, kendi halkıyla barışık olması gerekir. Aydın, toplumun referanslarına açık olan insandır. Doğrusu, halkının bağlı olduğu dinin esaslarını bilmeyen kimseye "aydın" da denemez.

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1. Toynbee ve İkedâ, Yaşamı Seçin, 334.
2. Rûm, 30.
3. Ana Britannica, 7/281. Din Maddesi.
4. Bakara, 132. Al-i İmran, 83. Nur, 2. Nasr, 2. Krş: Bakara, 256. Al-i İmran, 19, 85. A'raf, 29. Tevbe, 33. Ankebut, 65. Zümer, 3.
5. Weber, Protestan Ahlakı, 153.
6. Turgut, Bir Zihniyetin Çözülmesi, 79.
7. Toynbee ve İkedâ, Yaşamı Seçin, 91.

Bir ülkenin başarı ve başarısızlığı halkının dini ile yakından ilgilidir. Yani uygarlık halkın dayandığı dinin nitelikleriyle belirlenir.⁸ Dinsel zihniyet, insanın olaylara ve olgulara yaklaşımını belirler. Çünkü her din bir dünya görüşüdür.⁹

Dini karşımıza mı, yoksa yanımıza mı almak daha akılcı olur? Türk aydını henüz bu sorunun cevabını bulmuş değildir. Yetmiş yılı aşkın bir uygulamadan sonra, iddia edildiği gibi, Türkiye’de bir “irtica” (geriye dönüş) tehlikesi varsa, nerelerde yanlış yaptığımızı araştırıp ortaya koymamız lazımdır. Başkalarını sorumlu ilan etmekle söz konusu sorunu çözmek olanaksızdır.

Basın yayın organları, din öğretimine ve eğitime ağırlık veren kesimlerin laik sistemi tehdit ettiği yolundaki yayınlara ağırlık vermektedirler. Bunun anlamı şudur: dini daha çok bilen laikliğe karşı gelmekte ancak dini bilmeyen laiklikten yana olmaktadır. Bu tutum yanlıştır. Bana göre bu iddia sahipleri de laikliğe büyük zarar vermektedirler. Çünkü bunlar laikliği olumsuz bir temele, yani bilgisizliğe dayandırmaktadırlar. Halbuki laik sistemin değerini ve önemini kavramak için İslâm Dinini ve Müslüman tarihini iyi bilmek gerekir.

Laiklik amaç değil, bir araçtır. Hem de toplumsal alanda, toplumsal akli devre dışı bırakan bir dayatmayı önleyecek çok önemli bir araç. Laiklik, aynı zamanda, dinsel düşüncenin gelişmesi ve değişmesi için de önemlidir. O, hem dinin hem de dindar insanın yararınadır.¹⁰ Çünkü dinin ve dinsel değerlerin “istismar” edilmesi öncelikle dini daha çok sevenleri, yani dindarları rahatsız etmelidir. Her konuda olduğu gibi, bu konuda da ülkemizde bir çelişki yaşanmaktadır. Dindar insanımız adeta dinin istismarına yeşil ışık yakmaktadır. Halbuki din istismarı da en az dinin inkâr edilmesi kadar tehlikelidir.¹¹

Laiklik, ne sadece ibadet ve inanç özgürlüğüdür, ne de sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıdır. Onun temel bir amacı daha vardır. O da “bireyi” dinlerin ve ideolojilerin saldırılarından korumaktır.

Ülkemizde laikliğin bir ideoloji, hatta bir din olarak algılanmasının temelinde de geleneksel din anlayışımız bulunmaktadır. Laikçiler, laikliği ideolojileştirirken bu din anlayışının özgürlük karşıtı ve totaliter paradigmasından hareket etmektedirler. Çünkü onlar da Müslüman kültürünün etkisi ile yetişmişlerdir.

8. a.g.e., 333.

9. “Din esas olarak insanlara kimlik vermekte, davranış kural ve normları oluşturarak kimin ne zaman, nasıl hareket edeceğini ya da etmesi gerektiğini belirlemektedir.” Bkz.: Şaylan, Türkiye’de İslamcı Siyaset, 30.

10. Krş: Hocaoglu, Laisizm, 272-273.

11. Bkz.: Bakara, 78-79. Tevbe, 34-35. Riya da bir “din istismarı” olduğundan yasaklanmıştır.

Din ile laiklik birbirine alternatif olamaz. Bunların alternatif olması durumunda, hem din hem de laiklik bulunmaları gereken kurumlarından çıkar. Bu durum, birini diğersinin düşmanı yapar.¹² Dinsel dogmaların yerini laik dogmalar alır ve laiklik bir tür dine dönüşür.¹³ Sorunu çözmek için önemli olan, bir dogmanın yerine başka bir dogmayı koymak değil, dogmanın her çeşidinden kurtulmaktır.

Laik dünya görüşü ile dindar dünya görüşü arasında özleri itibarı ile herhangi bir çatışmanın olmaması gerekir. Çünkü bunların alanları farklıdır. Laiklik toplumsaldır, dindarlık ise bireyseldir. Toplumun dindar olması mümkün olmadığı gibi bireyin de laik olması mümkün değildir.¹⁴ Bundan dolayı, alanları farklı olan şeylerin çatışmaları ve birbirlerine alternatif olmaları söz konusu olamaz.

Laklığın yanlış anlatılması ve uygulanması sonucu oluşan tepkiler dinin siyasallaşmasına yol açmaktadır. Dine siyasal açıdan bakanlar yani siyasal İslamcılar, hem İslam Dini için hem de ülkemiz için büyük tehlikedir. Bu yüzden laikliğin doğru anlaşılması ve uygulanması bizzat dindar insan için de çok önemlidir. Çünkü laiklik toplumsal aklın şartlanmasını önleyen bir tutum, bir ilkedir.

Dindarların toplumsal alanda dinsel gerçeklerle bir talepte bulunmayı ve dini referans göstermemeyi kabul etmeleri ve bunun bizzat İslam Dini için de çok önemli olduğunu görmeleri gerekir. İslam'ın siyasal çıkarlar uğruna kullanılmasının Müslümanları nasıl parça parça ettiğini İslam tarihini inceleyenler açıkça göreceklerdir. Gerçek o ki, siyaset İslam Dini ni geçmişte de dejenere etmiş, günümüzde de dejenere etmeye devam etmektedir.¹⁵

Ancak, ne siyâsetten ne de İslam'dan vazgeçemeyeceğimize göre, kendi gerçekliğimize uygun bir çözüm bulmak zorundayız. Dinin siyâsal alana çekilerek, hem dinin hem de siyâsetin sabote edilmesini, siyâsetin dini belirleyerek ona zarar vermesini önleyecek rasyonel bir çıkış yolu bulunmalıdır.

12. Bkz: Türköne, Modernleşme, 33.

13. Abel, "Dinlerin Etiği Olarak Laiklik", Avrupa'da Etik Din ve Laiklik, 38. Krş: Hocaoğlu, Lasizim, 258-261.

14. Bazı yazarlar bireyin de laik olabileceğini ileri sürmektedirler. Bkz: Turgut, İslam'da Çağdaşlaşma, 73-75. Laikliği terim olarak ele aldığımız için bireyin laik olamayacağını söylüyoruz. "laik" kelimesi köken olarak "dinin karşıtı olan kişi" değil, bir kurum olan kilise mensuplarının dışındaki kişi, halk anlamındadır. Bu nedenle laik, ruhban olmayan, ama Hristiyan olan insan demektir. Bkz: Hocaoğlu, Lasizim, 88-89. Bu durumda bireyin de laik olması mümkündür.

15. Hz. Aişe, Talha ve Zübeyir, Hz. Ali'ye karşı siyâsi nedenler ile isyan etmişler ve Müslümanlar arasında ilk büyük çatışmalar olan "Cemel" ve "Sıffin" savaşları bu siyâsi çıkarlar yüzünden yapılmıştır. Bkz: Akbulut, Sahabe Dönemi Siyâsi Hadiseleri, 197-244.

Diğer yandan laik sistemi benimseyenlerin, laiklik adına, bireyin özel yaşantısına müdahale anlamına gelen düşünce ve davranışlardan vazgeçmeleri gerekir. Dinsel dayatma ne kadar yanlış ise, laikçi bir dayatma da o kadar yanlıştır. Şu gerçeği unutmamalıyız ki, insanlar kurumlar için değil, kurumlar insanlar için vardır.¹⁶ Dinin de laikliğin de insanımızın ve toplumumuzun yararına ise bir anlamı vardır. Aksi halde, her ikisinin de hiçbir anlamı yoktur.

Görebildiğimiz kadarıyla laikçilerin yani laikliği bir ideoloji olarak algılayanların en önemli yanlışı; bireyin dinden bağımsız olmasını istemeleri ve dini dünyadan kovmaya çalışmalarıdır.¹⁷ İslamcıların en önemli yanlışı ise siyasi ve toplumsal alanlarda dinin referans alınmasını talep etmeleridir.¹⁸

Siyasi otoritenin dinsel nassları ve değerleri referans göstermesi hem dinin hem de toplumun çıkarına aykırıdır. Çünkü bu durum, siyaseti siyaset olmaktan çıkarmakta ve onu dinin içinde bir din haline getirmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, din bireysel alanı aştığı zaman, bir köleleştirme kurumuna dönüşmektedir.¹⁹ Bundan dolayı siyasal İslam, dinsel değerleri kullanarak Müslüman'ı Müslüman'a "kul" etmek isteyen hareketin adıdır. Doğrusu siyasal İslamcılar, Kur'an'ın mezarını yine Kur'an'a kazandırmaktadırlar.²⁰

Ülkemizin geleceği için bir başka önemli kavram da demokrasidir. Laiklikten daha çok demokrasinin ülkemize yerleşip yerleşmeyeceğinden endişe etmek gerekir. Çünkü klasik Müslüman kültürü otoriterdir. Bu nedenle bu kültürden ya "diktatör insan tipi" ya da "köle insan tipi" yetişir. Bugün Müslüman ülkelerde otoriter sistemlerin yerleşmiş olması rastlantı değildir. Geleneksel din anlayışımız değişmediği sürece demokrasi konusunda çok zorlanacağız.²¹ Çünkü "demokrasi bir yaşam biçimidir".²² Demokratik ahlak ister, dışardan ithal edilemez.

Laiklik ile demokrasi, biri diğerinin alternatifi değil, birbirinin tamamlayıcısıdır. Demokrasimizi koruyup geliştirmek istiyorsak, laik

16. Toynbee ve İkedo, Yaşamı Seçin, 155.

17. Bkz: Weber, Protestan Ahlakı, 71-72. Laikliği din işleri ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlamak yanlıştır. Bu, dinin dünya işi olmadığı anlamına gelir. Halbuki din de dünya işidir. Ahrette din yoktur ki din işi söz konusu olsun.

18. Bkz: Turgut, Bir Ziynetin Çözümlemesi, 3.

19. Karşı görüş için, bkz: Hocaoğlu, Laisizm, 252-253.

20. İslam Dini'ne en büyük zararı verenler İslam ile savaşıyorlar değil, İslam'dan yana olup da İslam'ı çirkin gösterenlerdir.

21. Fuller ve Lesser, Kuşatılanlar, 85. Bu yazarlar, "İslam'ın Batıdaki varlığı, Hristiyan Reformu'na benzer bir süreci hızlandırabileceğini" ileri sürmektedirler.

22. Turgut, İslam'da Çağdaşlaşma, 117.

sistemi benimseyen insanlarımız ile, daha çok dindar olmak isteyen halkımızı uzlaştırmak zorundayız. Ben bu uzlaşmanın sağlanabileceği kanaatindeyim.

Kur'an'ın dayandığı temel ilkeler, insan özgürlüğü ve insan sorumluluğudur. Bunları ortadan kaldırmayan her sistemle Kur'an'a dayalı anlayış uzlaşır. Zaten önemli olan da ilkeler bazında uzlaşmaktır.

Kur'an'ın toplumsal ve siyasal hayatı düzenleyen normatif, yani bir kural değerini taşıyan ilkeleri yoktur.²³ Ancak O'nun bireye istikamet gösteren ve tüm hayat için geçerli olan genel prensipleri vardır. Bu prensiplerden diğer alanlarda yararlanıldığı gibi toplumsal ve siyasal alanlarda da yararlanılabilir. Buna bir örnek verebiliriz. Kur'an'da geçen "şura" kavramı,²⁴ siyasi ve teknik bir kavram olmayıp genel bir kavramdır. Müslüman hayatının her aşamasında buna uyar. Siyaset de yaşamın bir parçası olduğuna göre "şura" genel ilkesinden hareketle, siyasi kararlara halkın katılımını sağlamak, egemenliğin kaynağının halk olduğunu belirtmek mümkündür. Geleneksel Müslüman siyasi kültürü bu kavramı siyasete tahsis etmiş, fakat onun gereğini de yerine getirmemiştir. Bu indirgemeci yaklaşım bugün de devam etmektedir.

İslam dünyasının en büyük sorunu, geleneksel Müslüman kültürü ile demokrasiyi bağdaştıramamasıdır.²⁵ Çünkü söz konusu siyasi kültür, topluma değil kişiye güven doğrultusunda oluşmuştur.

Din ile demokrasiyi bağdaştırmaya çalışan bazı yazarların, "İslâmî Demokrasi" görüşünü ileri sürmelerini hem yanlış hem de yanıltıcı buluyorum. Demokrasinin önüne gelen her sıfat, demokrasiyi demokrasi olmaktan çıkarmaktadır. Amacımız, geleneksel din anlayışımızın "hilafeti" mutlaklaştırması gibi "demokrasiyi" mutlaklaştırmak değildir. Ancak Müslüman'a düşen görev, daha iyisi bulununcaya kadar, elde bulunan yönetim biçimlerinin güzelinden, iyisinden yani demokrasiden yana olmaktır.

Geleneksel Müslüman siyasi kültürü özgürlükçü değildir. Söz konusu kültür ile demokrasi kurulamaz ve geliştirilemez.²⁶ Bu kültür, insanları dine girerken özgür bırakır. Fakat dinin içinde insana özgürlük tanımaz.²⁷ Fikir ve ifade hürriyeti yoktur. Dayatmacıdır. Ülkemizdeki solcu ve laikçi kesimler de bu klasik Müslüman kültürünün türevleri oldukları için, onlar

23. Câbiri, İslam'da Siyasal Akıl, 700.

24. Al-i İmran, 159. Şûra, 38.

25. Fuller ve Lesser, Kuşatılanlar, 116.

26. Budist filozof Daisaku İkedâ: "inancımâ göre bireysellik ve bağımsızlık olmadan demokrasiyi oluşturmaya çalışmak, kum üzerinde çizgi çizmeye benzer" demektir. Bkz: Toynbee ve İkedâ, Yaşamı Seçin, 193.

27. Halbuki Kur'an, dine girerken de dine girdikten sonra da insanı özgür bırakır. Bkz: Bakara, 217, 256. Maide, 54. Cennete gitme özgürlüğü, Cehenneme gitme özgürlüğüne de içerir. Zira seçeneklerin olmadığı yerde özgürlükten söz edilemez.

da dayatmacıdır. Bu yüzden onları değiştirmek için de bu geleneksel Müslüman kültürünü değiştirmek gerekmektedir. Çözümü neticeler arasında değil, sebepler arasında aramak zorundayız. Görülüyor ki, işimiz oldukça zordur.

Burada önemli bir noktaya daha değinmek istiyorum. Önemli olan inanç özgürlüğü değil, fikir ve ifade özgürlüğüdür.²⁸ Ben inanca değil, insana saygı duyulması gerektiğini düşünüyorum. İnanç subjektif, insan özgürlüğü ise objektiftir. Merkeze inancı değil, insanı almak lazımdır. Bu nedenle farklılıkları, temel insan hakkı olarak görüp öyle değerlendirmek insana saygının gereğidir.

Müslüman toplumların siyaset geleneğinde kendini sorgulamak yoktur. Bu siyaset kültüründe eleştiriye de rastlanmaz. İtaat asırdır.²⁸ Bu zihniyet bugün de devam etmektedir. Bazı müslüman yazarlar, batıların daha iyiye ulaşmak için kendilerini eleştirmelerini bile yanlış değerlendirmekte ve batının çökeceği yolunda kehanetlerde bulunmaktadırlar. Çünkü onlara göre eleştiri yıkıcılıktır.

Siyasal İslam bir tepki hareketidir.³⁰ Müslüman dünyasında sömürgecilere karşı oluşan hareketler, “özgürlük hareketleri” değillerdir. Bunlar yabancı efendilerin yerine, yerli efendileri geçirme hareketlerinden ibaretler. Siyasi ve toplumsal sorunların çözümünde dini referans olarak alan anlayış,³¹ her şeyden önce İslam’dan değil, Müslümanların batı medeniyeti karşısında düştükleri aşağılık kompleksinden doğmuştur. Tez değil, antitezdir. Bu nedenle siyasi İslam, Müslüman dünyanın hiçbir derdine çözüm üretmez.

Siyasal İslamcıların yandaş bulmalarının nedeni, onların toplumsal sorunlara buldukları çözümler yani toplumsal projeleri değil, ülkemizde var olan toplumsal rahatsızlıklardır. Çünkü onların siyaset anlayışı bizzat sorunun kendisi olduğundan, halkın sorunlarına çözüm üretmesi mümkün değildir.³²

Siyasi İslamcıların olayları ve olguları anlayış biçimi çarpıktır. Onlar, Müslümanların sorunlarını Müslümanların değil, İslam’ın çözeceğini ileri sürmektedirler. Kendi adlarına değil, İslam adına, hatta Allah adına hareket ederler.³³ Bundan dolayı da sorunların çözümlerinden kendilerini sorumlu tutmazlar. Müslüman tarihindeki Harici hareketi bunun

-
28. Kur’an, imanın insana kötülüğü de emredebileceğine işaret etmektedir. Bkz: Bakara, 93.
 29. Füller ve Lesser, Kuşatılanlar, 95. Turgut, Bir Zihniyetin Çözülmesi, 12.
 30. Bkz: Türköne, Modernleşme, 36-37.
 31. Karşı görüş için bkz: Hocaoğlu, Laisizm, 425-426.
 32. Akbulut, “Siyasal İslam Üzerine”, Türk Yurdu Der. Cilt. 17 Say. 116-117, Sh. 118-120.
 33. Akbulut, “Kur’an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi”, İslâmi Araştırmalar Der. C. 8. Sayı. 3-4. Sh. 150. Turgut, İslam’da Çağdaşlaşma, 115.

tipik örneğidir. Her şeyden önce, Haricilik bir zihniyettir; olaylara ve olgulara yaklaşım biçimidir.³⁴

Siyasal İslamcılar, Allah'ın yasalarını başka bir ifade ile Allah'ın ayetlerini yalnız Kur'an'dan ibaret zannediyorlar. Halbuki Kur'an'a göre Allah'ın insan cinsine verdiği akıl da kainatta bulunan fizik ve sosyal kanunlar da tıpkı Kur'an ayetleri gibi yüce Allah'ın ayetleridir, yasalarıdır. Bundan dolayı, insan aklıyla, tabiat kanunları ve Kur'an ayetlerinin çatışması söz konusu olamaz.³⁵ Zaten Kur'an yüce Allah tarafından insan aklını devre dışı bırakmak için değil, insan aklına yardım etmek için gönderilmiştir. Kur'an'ın Müslümanlardan akli kullanmasını istemesi ve aklını kullanmayan insanın hayvandan daha aşağı olduğunu belirmesinin de³⁶ anlamı budur. Görülüyor ki, O'na göre akılsızlık, aklın olup olmaması değil, aklın çalıştırılıp çalıştırılmamasıdır.³⁷

Bazı Müslüman yazarlara göre, Müslüman toplumlarının içine düşükleri kötü durumun sebebi dış güçlerdir. Diğer bir ifade ile Batıdır.³⁸ Halbuki bu yanlış bir tespittir. Müslümanların geri kalmalarının nedeni bizzat mevcut Müslüman zihniyettir.³⁹

Siyasal İslamcıların bir iddiası da batı biliminin ve teknolojisinin temelinde Kur'an'ın ve geçmişteki İslam Medeniyetinin yattığı, batıya uygarlığı Müslümanların götürdüğü savıdır. Onlar bu görüşleri ile İslam'ı yücelteceklerini zannediyorlar. Halbuki batırıyorlar, farkında bile değil. Bu nasıl din ki, kendi mensuplarını uygar yapamıyor da başka dinin mensuplarını uygar yapıyor. Bu yaklaşımın doğal sonucu ise, uygar olmak ve İslam'dan yararlanmak için Müslüman olmamak gerekiyor. Görülüyor ki, siyasal İslamcıların en büyük zararı, bizzat İslam dinindedir. Zaten İslam'ın böyle müntesipleri varken, başka düşmanlara ihtiyacı yoktur. Artık, dindar insanların bu durumun farkına varmaları gerekir.

Siyasal İslamcılar, siyaset yoluyla, toplumu ve insanı değiştirmeyi ve Müslümanlaştırmayı hedeflemektedirler. İnsanı değiştirmek ve Müslü-

34. Akbulut, "Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", A.Ü.İ.F. Der. C. 31. Sh. 332-348.

35. Akbulut, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", A.Ü.İ.F. C. 33. Sh. 138-139.

36. Enfal, 22. Kur'an'a göre akli kullanmamak büyük suçtur. Bkz: Nisa, 82. Zuhuruf, 2. Hacc, 46. Sa'd, 29. Muhammed, 24... gibi.

37. Kur'an'da akıl kelimesinin isim olarak değil, fiil olarak kullanılmasının nedeni de bu olsa gerektir. Söz konusu kelime 49 yerde fiil olarak geçmektedir.

38. Aslında Müslümanların karşısına çıkartılacak tek ve bütüncül bir "Batı'nın" olmadığını belirten Fuller ve Lesser: "İslam ile Batı arasındaki gerilimlerin, tabiatı itibariyle ilâhiyata dayandığına inanmıyoruz. Kritik farklılıklar politika, ekonomi, psikoloji, strateji ve kültür alanlarındadır." Demektedirler. Bkz: Fuller ve Lesser, Kuşatılanlar, 7.

39. Turgut, Bir Ziyetin Çözümlemesi, 101-137.

manlaştırmak için güç kullanmak Kur'an'a aykırıdır. Çünkü Kur'an'a göre İslam Dinine girişte de,⁴⁰ İslam Dinine girdikten sonra da zorlama yapılamaz.⁴¹ İnsanı değiştirmenin yolu onu ikna etmektir. Bu da siyaset yoluyla değil, ilim yoluyla yapılabilir.

İSLAM DİNİ İLE LAİKLİK UZLAŞABİLİR Mİ?

Laikliğin gerekçelerini dinin içinden bulmak gerekir. Dinin içinde laik aşırı mümkün kılacak bir kabul yapısı olmadan laikliği dışardan dayatmak ve bunu insanlara onaylatmak mümkün değildir.⁴²

İslam dini ile laikliği uzlaştırmanın mümkün olduğu,⁴³ hatta bugün yeryüzünde mevcut dinlerden laiklik ile en kolay uzlaşabilecek dinin de İslam olduğunu belirtmek istiyorum.⁴⁴ Söz konusu uzlaşma için, laikliğe çeşitli açılardan bakalım;

Felsefe anlamında laiklik: İnsan gerçeğini anlamakta ve insan sorunlarını çözmekte insan aklını üstün tutar. Bu anlamda laiklik İslam'ın dışındaki dinler ile uzlaşmaz. Ama İslam ile uzlaşır. Çünkü Kur'an'ın muhatapı insan aklıdır. O, akla gelmiştir ve insanın sorunlarını çözmeye akla yardım eder.⁴⁵ Kur'an aklın yardımcısıdır. O'nun emri, sorunların çözümlenmesinde akılcı yöntemin kullanılmasıdır. Sahte bir akıl-vahiy çatışması yaratarak, akla güveni sarsan geleneksel zihniyet, Müslümanları tarih önünde mutlak bir hezimete mahkûm etmiştir.

Sosyolojik anlamda laiklik: Bireyler toplumsal alandaki eylemlerini dinsel inançları öyle emrettiği için değil, toplumsal akıl öyle gerektirdiği için yaparlar. Birey özel yaşamında irrasyonel davranırsa bile, toplum yaşamında rasyonel davranmak zorundadır. Kur'an, toplumsal yaşamın düzenlenmesini toplumsal akla bırakmıştır.⁴⁶ Bu akıl tenkitçi, tahlilci olacak ve deneme-yanılma yoluyla en iyi toplumsal kuralları bulacaktır. Toplumsal yanlışların faturalarının dünya hayatında ödenmesi gerçeği de bunu açıkça ortaya koyar. Bu konuda İslam ile laiklik çatışmamaktadır.

Diğer yandan, toplumlar bireylerden oluşur. Fakat birey, her zaman toplumu aşar. Bu yüzden birey özgürlüğü çok önemlidir. Zaten Kur'an,

40. Yunus, 99.

41. Bakara, 256.

42. Abel, "Dinlerin Etiği Olarak Laiklik", Avrupa'da Etik Din ve Laiklik, 38.

43. Turgut, Bir Ziyaretin Çözümlemesi, 39. Karşı görüş için, bkz: Şaylan, Türkiye'de İslamcı Siyaset, 49-53.

44. Karşı görüş için, bkz: Hocaoğlu, Laizm, 298-302.

45. Kur'an, bize yalnız iman etmek için değil, anlamak ve araştırmak için de lazımdır. Kur'an'a "yabancılaşma" önce siyasi alanda başlamış, daha sonraları diğer alanlara da yayılmıştır. Bkz: Akbulut, Sahabe Dönemi Siyasi Hadiseleri, 55-131.

46. Toplum, "hiçbir zaman kendini oluşturan bireylerden daha aptal değildir". Bkz: Toynbee ve İkedo, Yaşamı Seçin, 250-251.

birey özgürlüğüne dayanır.⁴⁷ Bireyi zihnen köleleştiren bir toplumun gelişme ve değişme şansı yoktur. Yaratıcılık, özgürlüktedir. Özgürlükçü ve çoğulcu bir siyasal sistemin yerleşmesi için de fikir ve ifade özgürlüğüne ihtiyaç vardır.

Siyasi laiklik: Devlet otoritesinin veya siyasal iktidarın meşruluğunun Allah'a değil, halka dayanmasıdır. Egemenliğin kaynağının halk olmasıdır. Yüce Allah, insanoğluna hükmetme gücü vermiştir ki, ondan adaletle hükmetmesini istemektedir. Yüce Allah, insanoğluna egemenliği yaratılışında vermiş ve onu özgür kılmıştır.⁴⁸ Bu konuda uzlaşacak bir durum yoktur. İslam ile laiklik benzerlik arz eder.

Kur'an, Müslüman'dan egemenliğini doğru kullanmasını ister. Fakat geleneksel Müslüman siyasi düşüncesi Kur'an'ın mesajına aykırı doğrultuda gelişmiştir. Hariciliğin tarihi sahnesine çıkmasıyla, beşerî hâkimiyet ile Allah'ın hakimiyeti birbirine zıt olarak değerlendirilmiş, insana hükmetme gücünün ve yetkisinin Yüce Allah tarafından verildiği gerçeği görmezlikten gelinmiştir. Bu Harici zihniyeti bugün de "siyasal İslam" olarak devam etmektedir.

Hukuki laiklik: Devletin pozitif hukukunun dinsel kurallar yerine toplumun ihtiyaçlarına ve aklın esaslarına dayanmasını öngörür.⁵⁰ Bu konuda geleneksel Müslüman kültüründen kaynaklanan ve aşılması gereken hususlar vardır. Fakat bunları da aşmak mümkündür. Yeter ki, duygusal bir tarafa bırakılsın ve sorunlar bilimsel yöntemlerle ele alsın. Aslında akl-ı selimin bulduğu her çözüm, aynı zamanda, İslam'ın da çözümüdür.⁵¹

Din, laiklik ve demokrasinin uzlaştırılması konusunda en önemli sorun, kültürle dinin karıştırılmasından doğmaktadır.⁵² Bunu aşmak için dinsel sahadaki bilimsel araştırmaları yoğunlaştırmak ve desteklemek lazımdır. Unutulmamalıdır ki din konusu yalnız ilahiyatçıların değil, tüm halkımızın sorunudur.

-
47. Bazen önemli bir nokta gözden kaçmaktadır. Kur'an'ın muhatabı birey olduğuna göre, bu birey aynı zamanda bir toplumun üyesi ve bu toplumun da bir siyasi yapısı olduğu için, dolaylı olarak, Kur'an'ın anlaşılma biçimi siyaseti de belirlemiş olmuyor mu? Bu sorunun cevabı "evet"tir. Ancak bu durum her alan için geçerlidir. Söz konusu belirlemeden kurtulmak da mümkün değildir. Bu yüzden her türlü gelişmenin arkasında dinsel paradigma değişikliği yatmaktadır. Bu olgudan dolayı yeni ve doğru bir din anlayışı ortaya koymak zorundayız.
48. Fennel, "The Theology of True Secularity", New Thology, 29-31. Akbulut, "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", İslâmi Araştırmalar, C. 8. Say. 3-4. Sh. 149-159. Bkz: Bakara, 30. Hicr, 28-30. İsrâ, 70. Ahzab, 72.
49. Akbulut, "Hariciliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", A.Ü.İ.F. Der. C. 31. Sh. 331-345.
50. Tabii hukuk teorisi ile seküler biçim arasındaki ilişkiyi inceleyen bir makale için, bkz: Novak, "Secular Style and Natural Law" The Secular City Debate, 81-84.
51. Câbiri, Arap Aklının Oluşumu, 432, 458.
52. Turgut, İslâm'da Çağdaşlaşma, 114.

Geleneksel ve tarihsel müslümanlık İslam'ın siyasallaşmasının sebebi olduğu gibi,⁵³ demokrat bir kültürün oluşmasının önünde de en büyük engeldir. Bu engeli aşmanın yolu da düzeyli din öğretiminden geçer. Görülüyor ki, din eğitimi ve öğretimi, ülkemizde demokrasimizin yerleşmesi ve gelişmesi açısından da yaşamsal önem arz etmektedir.⁵⁴

Türkiye'de varolan çatışma, laiklik ile din arasında değil, dinciler ile laikçiler arasındadır. Bu mücadelenin üstün geleni hiç olmayacak, fakat her zaman yenik düşen demokrasi olacaktır. Bunların uzlaşmaları da mümkün değildir. Çünkü her iki taraf da olaya ideolojik açıdan bakmaktadır. Bundan ülkemiz, dinimiz ve demokrasimiz büyük zarar görmektedir. Dinciler de laikçiler de dinin siyasallaşmasına önemli katkılar yapmaktadırlar. Laikçi dayatma devam ettiği sürece de potansiyel olarak bir dinci dayatma tehlikesi her zaman olacaktır.⁵⁵

Sorunlarımızın önemli bölümü geleneksel din anlayışımızdan kaynaklandığı için Müslüman düşüncesinde mutlaka yenilik (tecdit, reform) yapılmalıdır.⁵⁶ Yapılması gereken geleneksel din anlayışını baskı altına almak değil, bu anlayışı yenilemek ve değiştirmektir. Geleceğimizi kurmamız için Müslüman geçmişimizle hesaplaşmak zorundayız.⁵⁷ Din konusunda dinden yana olanımız da dine karşı olanımız da "bilgi sahibi olmadan görüş sahibi" olmuşlardır. Yani ortada önemli bir bilgi boşluğu bulunmaktadır.

Kendi geleneğimizden ve kendi tarihimizden hareketle laikliğin gerekçelerini bulmak durumundayız. Batı kültüründen alınan gerekçeler, laik sistemin aleyhine olmaktadır. Müslümanlar, onu yalnız Hristiyanların sorunu olarak algılamaktadırlar. Bu durum ise laikliğe karşı bir reaksiyonun doğmasına sebep olmaktadır. Halbuki bizim tarihimizde ve kültü-

53. Bkz: Türköne, Modernleşme, 6.

54. Ülkemizde dinsel anlayışta yenilik yapma ihtiyacı fiilen "Tanzimat Fermanı" ile başlamış ve özellikle "İkinci Meşrutiyetten" sonra "Dinde Reform" tartışmaları yapılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra siyâsal sistemde reform yapılarak "laiklik ilkesi" kabul edilmiştir. Zannedildiği gibi din anlayışında herhangi bir yenilik yapılmamıştır. Siyâsal ve toplumsal alanlarda yapılan bazı değişikliklerle, dinsel anlayıştan kaynaklanan çarpıklıkların önüne geçileceği zannedilmiştir. Doğrusu, bir kısmının da önüne geçilmiştir. Ancak, bu laiklik ilkesi, geleneksel din anlayışını değiştirmenin önemini yitirmesine ve "dinde reform" tartışmalarının, dinin dışına çıkmasına sebep olmuştur. Bkz: Şaylan, Türkiye'de İslamcı Siyâset, 61. Krş.: 75-86. Böylece dinin içinde yapılması gereken mücadele dinin dışına çıkararak; hem geleneksel din anlayışı sorgulamaktan kurtulmuş hem de dine karşı bir mücadeleye dönüşmüştür.

55. Bkz: Türköne, Modernleşme, 10.

56. Fuller ve Lesser İslam'da güçlü bir reform hareketinin geleceğinin parlak olmadığını ileri sürmektedirler. Bkz: Kuşatılanlar, 96-97. Turgut, Bir Zihniyetin Çözülmesi, 18-19.

57. Kur'an, Müslüman'dan geçmiş ile hesaplaşmayı, "Ata Dinine" karşı uyanık olmayı ister. Bkz: Bakara, 170. Maide, 104. Enbiya, 51-56. Lokman, 21. Zuhuf, 21-24

rümüzde de laikliğin önemini ortaya koyan gerekçeler vardır. Bu konu, halkın laikliği benimsemesi açısından çok önemlidir.

Din, her insanın sığınabileceği bir limandır. Fakat din siyaset konusu olduğu zaman, insanın elinden bu imkan alınmış olmaktadır. Dinsel değerlerin siyasette kullanılması her zaman dinin de, dindar insanın da, ülkenin de zararına olacaktır.⁵⁸

Halife, kral, padişah, devlet başkanı ve yönetici dinin koruyucusu kabul edildiğinde, ki Müslüman kültürü bu doğrultuda gelişmiştir,⁵⁹ din, koruyucusunun anladığı şeklin dışına çıkamamaktadır. Çünkü dini koruyan, onu belirleme imkânını ve yetkisini de ele geçirir. Halbuki yöneticinin görevi dini değil, devleti ve hürriyeti korumak olmalıdır.⁶⁰

Sonuç olarak: din, laiklik ve demokrasi konusundaki sorunlarımızı çözmek için aşağıdaki ilkelerden hareket etmeliyiz.

1. Bireysel özgürlük esas alınmalıdır.

2. Toplumı ilgilendiren konularda dinin referans alınması önlenmelidir. Siyasetçi dini referans alırsa, din siyasetçinin yorumuna göre şekillenir.

3. Dinle değil, din anlayışıyla mücadele edilmelidir.

4. İrtica tehlikesini ortadan kaldırmanın yolu, mümkün olduğu kadar bireysel özgürlüklerin genişletilmesidir. İrticanın panzehirinin özgürlük olduğu asla akıldan çıkarılmamalıdır.⁶¹

5. Din bireyi topluma hazırlamalıdır. Bireysel dindarlık esas alınmalı, toplumsal dindarlık önerilerine geçit verilmemelidir. Çünkü bireysel dindarlık özgürlükçü, toplumsal dindarlık ise otoriter ve baskıcı bir yapı ortaya çıkarır.

İrtica ile mücadele ya da onu besleyen geleneksel din anlayışı ile mücadele, sosyolojik değişim çerçevesinde yürütülmelidir. Bunun en

58. Din siyaset konusu olunca birleştirici özelliğini kaybeder ve bölücü olur. "İslam'da oluşmuş her ekolün doğuşu ya doğrudan ya da ağırlıklı olarak siyaset ve imamet gibi nedenlerden kaynaklanmıştır. Bkz: Ammara, Mu'tezile ve Devrim, 64. Akbulut, Sahabe Devri Siyasi hadiseleri, 55-276.

59. İcî, Mevakıf, 395-397. Taftazani, Şerhu'l-Makasid, 4/232-234. Sünni gelenekte din devlet ilişkisi modeli, hiçbir zaman "din devleti" modeli değildir. Devlet dini modeldir. Bkz: Türköne, Modernleşme, 6.

60. Dinin devletin denetiminde olması konusunda Doç. Dr. Mümtaz'er Türköne şu yorumu yapmaktadır: "Cumhuriyet Türkiye'sinin "din-devlet ilişkisi modeli" Emeviler'de, Abbasiler'de Selçuklular'da ve son olarak Osmanlılar'da uygulanan modelin, tıpa tıpa aynıdır." Bkz: Türköni, Modernleşme, 5.

61. Turgut, Bir Zihniyetin Çözümlemesi, 11.

önemli parçası değişim için gerekli olan bilimsel ve entellektüel platformdur. Değişimin yasası şudur: Değişim içeriden olur, dışarıdan dayatılmaz. Tarih göstermiştir ki dışarıdan yapılan her türlü müdahale, dinsel anlayışın daha da içe kapanıp kronikleşmesine ve patolojik bir hal almasına sebep olmaktadır.

6. Diğer geleneklerden kurtulmak ve ekonomik gelişmeyi sağlamak için de dinsel gelenekten kurtulmak gerekir.⁶² Dinsel gelenekleri değiştirmenin yolu da topluma verilecek yaygın, yoğun ve kaliteli din öğretiminin yolu da topluma verilecek yaygın, yoğun ve kaliteli din öğretiminin yolu da topluma geçer.⁶³ “Din bilgisi” adı altında dinsel oyuncakların anlatılması ile bu sorun çözülemez. Bu gerçeğin henüz farkına bile varmış değiliz.

Dinsel zihniyeti niçin yenileştiremiyoruz? Mücadeleyi dinin içinde yapacak yerde dine karşı yapıyoruz. Daha doğrusu dinin gücünü de kavrayamıyoruz. Dini siyasi alandan uzaklaştırmak başka şey, bireyin hayattan uzaklaştırmak başka şeydir.

Bilimsel zihniyeti kazanmak için dini devre dışı bırakmaya çalıştık, fakat başarılı olamadık. Çünkü bilimsel zihniyeti kazanmanın yolu da dinde yenilik yapmaktan, yani temel kaynak Kur'an'a giderek yeni bir bakış açısı ile sorunlarımıza bakmaktan geçmektedir.⁶⁴ Kur'an'a dönüş ile Kur'an'ın indiği döneme dönüş çok farklı şeylerdir. Zaman zaman bu konu bile karıştırılmaktadır.

Din, dine bakış açısına göre değişmekte ve anlam kazanmaktadır. Önemli olan bu bakış açısını yeniden düzenlemektir. Unutulmamalıdır ki, hiçbir dinin tek ve üzerinde uzlaşılan bir yorumu yoktur. “Dinsel zihniyeti” yenilemek ve “din istismarını” önlemek için İslam Dini'nin halka doğru bir şekilde öğretilmesi gerekir. Her konuda olduğu gibi, din konusunda da bilgili ve bilinçli olan bir toplumda din istismarı, kuralı değil istisnayı oluşturur. Bilgisiz toplumda ise istismar kural haline gelir.

7. Kur'an, sorunlarımızı çözmek için gelmemiştir. O, sorunlarımızı ilim ve akılla kendimizin çözeceğini, yani ilim ve akılı referans almamız gerektiğini bildirmiştir. Akıl bize, yalnız İslam'a ulaşmak için değil, Müslüman olduktan sonra hayatımızı akl-ı selimin ilkelerine göre yönlendirmek için de gereklidir.⁶⁵

62. Weber, Protestan Ahlakı, 137-152. Turgut, Bir Zihniyetin Çözümlemesi, 27.

63. Weber, Protestan Ahlakı, 35.

64. Turgut, İslam'da Çağdaşlaşma, 24. Öztürk, Yeniden Yapılanma, 41.

65. Akıl ve vahiy olmak üzere İslam Dini'nin kaynağı ikidir. Vahiy akla geldiği için de akıl birincil vahiy ise ikincildir. Bkz: Maturudî, Kitabu't-Tevhid, 4.

8. Siyaset ile dinin niçin ayrılması gerektiğinin teolojik gerekçelerini⁶⁶ ortaya koymamız gerekir. Din siyasetin değil, ilmin konusu olmalıdır. Bana göre bu konuda yapılması gereken en önemli iş, dini siyaset ve siyasetçinin elinden kurtarmaktır. Eğer laikliği, bireyin özgürlüğünü sağlamak ve aklın önündeki engelleri kaldırmak olarak tanımlayabilirsek,⁶⁷ bu hem dinimiz, hem milletimiz, hem de devletimiz için bir çıkış yolu olacaktır.

KAYNAKLAR

- Abel, Oliver:** "Dinlerin Etiği Olarak Laiklik", Avrupa'da Etik, Din ve Laiklik. İstanbul-1995.
- Akbulut, Doç. Dr. Ahmet:** "Siyasal İslam Üzerine", Türk Yurdu Der. C. 17. Say. 116-117. Ankara - 1997.
- ; "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", İslamî Araştırmalar Der. C. 8. Say. 3-4. Ankara-1995.
- ; "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", AÜİF. Der. C. 33. Ankara-1992.
- ; "Hariciliğin Siyâsi Görüşlerinin İtikadileşmesi", A.Ü.İ.F. Der. C. 31. Ankara, 1989.
- ; Sahabe Dönemi Siyâsi Hadiselerinin Kelâmi Problemlere Etkileri. İstanbul-1992.
- Ammara, Muhammed:** Mu'tezile ve Devrim. Çev. İ. Akbaba, İstanbul-1988. Ana Britannica: İstanbul-1986-1987.
- Câbirî, Prof. Dr. Muhammed Abid:** Arap Aklının Oluşumu. Çev. İ. Akbaba. İstanbul-1997.
- ; İslam'da Siyasal Akl. Çev. Doç. Dr. V. Akyüz. İstanbul-1997.
- Fennel, William O.:** "The Theology of True Secularity", New Theology. New-York 1966.
- Fuller, Graham E.-Lesser, İon O.:** Kuşatılanlar, İslam ve Batının Jeopolitiği. Çev. Ö. Arıkan. İstanbul-1996.
- Hocaoğlu, Dr. Durmuş:** Lasizm'den Milli Sekülerizm'e. Ankara-1995.
- İcî, Abdurrahman b. Ahmet:** el-Mevakıf. Beyrut-Tarihsiz.
- Maturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmut es-Semerkandî:** Kitabu't-Tevhid, Tahkik: Dr. F. Huleyf. İstanbul-1979. (ofset)
- Novak, Michael:** "Secular Style and Natural Law", The Secular City Debate. London-1966.

66. Fennel, "The Theology of True Secularity", New Theology, 28-29.

67. Karşı görüş için, bkz: Hocaoğlu, Laisizm, 267-271.

Öztürk, Prof. Dr. Yaşar Nuri: Yeniden Yapılanma. İstanbul-1996.

Şaylan, Gencay: Türkiye'de İslamcı Siyâset. Ankara-1992.

Taftazanî, Mes'ud b. Ömer b. Abdillâh Sa'deddin: Şerhu'l-Makasid. Tahkik: Dr. A. Omeyre. İnan-1989.

Toynbee, Arnold ve İkedâ, Daisaku: Yaşamı Seçin. (Diyalog) Çev. U. Arık. Ankara-1992.

Turgut, Prof. Dr. İhsan: Bir Zihniyetin Çözümlemesi. İzmir-1994.

——; İslam'da Çağdaşlaşma İzmir-1996.

Türköne, Doç. Dr. Mümtaz'er: Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi. Ankara-1994.

Weber, Max: Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu. Çev. Z. Gürata. Ankara-1997.